

SZVÁK GYULA

Ruszlán Szkrinnyikov szovjet történész esete Félelmetes Iván orosz cárral

Ruszlán Grigorjevics Szkrinnyikov a témavezetőm volt az 1981–1984 közötti leningrádi levelező aspirantúráim idején. Még 1977-ben ismertem meg a Leningrádi Egyetem Történettudományi Fakultásának emeleti hosszú folyosóján, de nem tudnék határozott választ adni a kérdésre, hogy ismertem-e igazán. Egy tudós ember esetében nem is ez a legfontosabb, hanem az, hogy műveit ismerik-e, és azt gondolom, hogy azokkal mindig szoros kapcsolatban álltam: használtam, elemeztem őket, tanítottam belőlük.

Ruszlán Grigorjevics ma már nincs közöttünk, munkássága végérvényesen az egyetemes historiográfia részévé vált, ideje hát, hogy ne csak művei, de ő maga is historiográfiai kutatás tárgya legyen, hiszen a tudós eredményei sosem érthetők meg a maguk teljességében a személy és az őt körül vevő (makro- és mikro-) világ ismerete nélkül. Az alábbi rövid írásban csak vázolni szeretném a problémát és hangsúlyosan jelezni egy ilyen kutatói igényt és irányt. Talán egyszer egy Szkrinnyikov-tanítvány tanítványa majd kutatja, és ebből írja meg disszertációját...

Szkrinnyikov fő műveit és kutatásait a szovjet korszakban végezte, helyén való tehát alapvetően szovjet történésznek tekinteni – annak ellenére is, hogy még az 1990-es években is jelentős könyveket írt. Vitathatatlanul a szovjet historiográfia része. Hogy értsük és megértsük őt, először is a szovjet történetírással kell tisztában lennünk.

A neofita túlbuzgalom idején, az 1990-es években divat lett a szovjet történettudományt ócsárolni, gyakorlatilag még a tudományvoltát is kétségbe vonni. És valóban. A 19–20. század fordulójának orosz történetírása még megfelelt a nyugati historiográfia színvonalának, európai történetírás volt, amelyben nem maradtak visszhangtalanok az új eszmék, irányzatok, szakmai eredmények. Az orosz történészek partnerei voltak nyugati kollégáiknak, előadókörutakon, tanulmányutakon, nemzetközi szervezetekben vettek részt, publikáltak nyugati folyóiratokban, műveiket számos idegen nyelvre lefordították, s fordítva, ők is vendégül látták külföldi kollégáikat, műveiket ismertették, oroszra átültették. Ám az orosz történetírás évszázados önmozgásából, amely ugyan érzékenyen követte a nyugati szellemi mozgásokat, nem következett organikusan sem a marxista, még kevésbé a sztálini paradigma meghatározóvá válása. Alapvetően a hatalomhoz lojális történetírás volt, amely paradox módon az éppen emiatt kiérdemelt szakmai függetlensége okán alkalmas lett volna arra és a legjobb úton haladt afelé, hogy aktív részt vállaljon a szakmának az *Annales* első nemzedéke általi megújításában. Ehelyett a következő hetven évben nagyon ritka kivételektől eltekintve az a dicstelen szerep jutott neki, hogy megghasadjon: a politika szolgálatlányá-

nak funkciója helyett csak a régi vágású pozitivizmus jelenthetett számára kitörési alternatívát.¹

Ám a szovjet történetírás e hét évtizedét nem lehet monolit tömbként szemlélni. Kezdjük mindjárt azzal, hogy általában nincs értelme szovjet történetírásról beszélni, ugyanis az több olyan szakaszra bomlott, amelyek érdemben különböznek egymástól. Szkrinnyikov munkássága a „sztálini” történetírás utáni korszakban vette kezdetét. A korszakhatárt az SZKP XX. kongresszusa jelenti. Nyikita Hruscsov híres beszédében leleplezte a sztálinizmus bűneit, ami a történettudományra is jótékony hatást gyakorolt. Hirtelen előkerültek az íróasztal fiókjából az odaszánt művek, némelyik történész titkos forrásokba is bepillanthatott, történelemelméleti és módszertani viták sora zajlott. A nagy remények, illúziók kora volt ez. Ám nem tartott sokáig, Hruscsovot 1964-ben megbuktatták, s bár még néhány évig kitartott a történeti bátorság, az 1970-es évekre lassan visszarendeződött a szakma. A monográfiák jegyzetapparátusának első helyét azonban Sztálin már soha nem nyerte vissza – és Brezsnyev is maximum csak a negyedik helyre kerülhetett a kötelező citátumok rangsorában.²

Kezdetét vette a brezsnyevi „pangás”. E két évtizedben a történészi munkában a forrásfeltárás, a levéltári aprómunka és az interpretáció, a koncepcióalkotás közötti olló végleteken szétnyílt: becsületes történész alig-alig mert az utóbbival megpróbálkozni. A szovjet ideológia „szent teheneit” igyekeztek nem levágni, a tilalomfákat macskaügyességgel kerültek ki, és önkéntes száműzetésbe mentek az „antikvárius” historiográfiába. Ez a korszak a régi típusú pozitívista mesterség, a faktográfia dominanciája.

Ruszlán Szkrinnyikovot, a szovjet történészt ebben a kontextusban érdemes és lehetséges elhelyezni. Ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely a szovjet viszonyok között nagy reményekkel indulhatott a pályáján, különösen, ha az orosz középkort választotta kutatási tárgyául és kronológiai keretétül. Jelzésértékű lehetett, hogy éppen a későbbi munkásságában oly nagy szerepet kapó IV. Iván értékelésének kérdésében történt meg az első hruscsovi „elígazítás”. 1956. május 14–15-én a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében megvitatták Szergej Mitrofanovics Dubrovskij *A személyi kultuszról néhány történeti tárgyú munkában (IV. Iván és mások értékeléséről)* című referátumát. A vita anyagát részletesen ismertette a *Voproszi Isztorii* című folyóirat 1956. szeptemberi száma, előtte pedig az augusztusi számban publikálták Dubrovskij *IV. Iván tevékenységének idealizálása ellen* című cikkét is. Dubrovskij ebben az írásában elsősorban Robert Jurjevics Vipper, Szergej Vlagyimirovics Bahrusin és Ivan Ivanovics Szmirnov IV. Ivánról írt műveit veszi vizsgálat alá és részesíti kemény bírálatban. A publikáció főként kritikai oldalával tűnt ki, megalapozottan mutatott rá az előbb említett történészek hibáira IV. Iván idealizálásával kapcsolatban.

A folyóirat hasábjain lefolytatott vita két szempontból is bátorítólag hathatott Szkrinnyikovra. Egyrészt zöld utat adott a rettegett cár elfogulatlan szemléletének, másrészt ideologizáló, felületes megközelítésével még nyilvánvalóbbá tette a 16. századi orosz történelem újraértelmezésének szükségességét, ami csak új kutatásokkal volt megvalósítható. E törekvés még nem tükröződik direkt módon kandidátusi disszertációja témaválasztásában („A novgorodi szolgálati birtok gazdasági fejlődése a 15. század végén és a 16. században”), amelyet 1958-ban védett meg, annál inkább a kilenc évvel később megvédett, *opricsnyiná-*

¹ Részletesen foglalkozom a kérdéssel: Szvák, Gyula: *The Golden Age of Russian Historical Writing: The Nineteenth Century*. In: Macintyre, Stuart – Maiguashca, Juan – Pók, Attila (eds.): *Oxford History of Historical Writing*, vol. 4: 1800–1945. Oxford, 2011. 321–323.

² Lásd részletesen: Szvák Gyula: *Kis magyar ruszisztika*. Budapest, 2011. 77–82.

nak* szentelt doktori disszertációjában.³ A később trilógiává bővült mű⁴ első része már 1966-ban megjelent, de koncepciója és módszertana (amelynek lényege új forrás csoportok bevonása volt) már egy 1961-es nagy tanulmányban⁵ is tetten érhető. Az 1963-as év is igen jelentős az Iván-kérdés szempontjából, mert ekkor jelent meg Ivan Ivanovics Poloszin tanulmánykötete,⁶ amely inkább még a hagyományos felfogást reprezentálta, de Sztjepan Boriszovics Veszelovszkij ugyancsak posztumusz kötete⁷ is, amelynek 1940-es években írt tanulmányai az utókor történésze számára bámulatossá módon vegyítették a szigorú forráskritikát az intellektuális bátorsággal. Ezen az úton haladt a fiatal nagydoktor is, bár *opricsnyináról* alkotott koncepciója élesen különbözött Veszelovszkijétől. És a szovjet történészek számára oly termékeny esztendők még nem értek véget: a következő évben megjelent Alekszandr Alekszandrovics Zimin monográfiája is az *opricsnyináról*.⁸

Az akkori idők nagy tekintélyű orosz középkorászának, Ziminnek gyökeresen más elképzelése volt az *opricsnyináról*, mint Szkrinnyikovnak. Zimin lényegében Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij és Veszelovszkij vonalán haladt, míg Szkrinnyikov a Szergej Fjodorovics Platonov – Pjotr Alekszejevics Szagyikov-koncepciót fejlesztette tovább.⁹ Ez azonban nem akadályozta meg Zimint abban, hogy tárgyszerű vitát folytasson fiatalabb kollégájával, amint utóbbit sem ellenvéleménye kimondásában. Mindez a szovjet korszakban történt, és a szovjet történészek tudósi ethosát példázza. Érdekes és szomorú párhuzama munkásságuknak, hogy Zimin pályája derékba törését köszönhette annak, hogy kétséget támasztott az Igor-ének eredetiségét illetően,¹⁰ míg Szkrinnyikov nemzetközi elismertséget szerzett azaz, hogy Edward L. Keenannel szemben bizonyította az Iván–Kurbszkij-levezetés hitelességét.¹¹

Helyén való ezen a ponton érinteni az évszázados „moszkvai” versus „pétervári” iskola problémát. Sokan ugyanis ennek keretében értelmezték a Zimin–Szkrinnyikov-vitát is. Mint ismeretes, a két iskola szembenállásán alapuló jellemzés Pavel Nyikolajevics Miljukov nevéhez fűződik,¹² de az azt követő időkben sok követője akadt, majd a szovjet időkben

* *Opricsnyina*: Az óorosz *oprics* (kivételes, különleges) szóból származó szó. IV. Iván 1565-ben vezette be az *opricsnyina* (elkülönítés) rendszerét, amelynek révén az ország területének jelentős részét közvetlenül saját felügyelete alá vonta, s annak jövedelméből saját fegyveres erőt tartott fenn (ennek tagjait hívták *opricsnyikoknak*). Az ország területének többi része volt a *zemscsina*, a bojárok ellenőrzése alatt. A cár politikájával szemben álló személyeket az *opricsnyikok* segítségével nyomták el, ami tömegterrorhoz vezetett. A rendszert a cár 1572-ben megszüntette. [A szerk. megjegyzése.]

³ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Opricsnyina Ivana Groznogo*. Leningrád, 1967.

⁴ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Nacsalo opricsnyini*. Leningrád, 1966.; uő.: *Opricsnij tyerror*. Leningrád, 1969.; uő.: *Rosszija poszle opricsnyini*. Leningrád, 1975.

⁵ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Opricsnaja zemelnaja reforma Groznogo 1565 g.* Isztoricsezszkije zapiszki, t. 70. (1961), 248.

⁶ Poloszin, Ivan Ivanovics: *Szocialno-polityiceszkaja isztorija Rosszii XVI – nacsala XVII vv.* Moszkva, 1963.

⁷ Veszelovszkij, Sztjepan Boriszovics: *Isszledovanyija po isztorii opricsnyini*. Moszkva, 1963.

⁸ Zimin, Alekszandr Alekszandrovics: *Opricsnyina Ivana Groznogo*. Moszkva, 1964.

⁹ Részletesen: Szvák Gyula: *IV. Iván és I. Péter utóélete*. Budapest, 2001. 118.

¹⁰ Zimin, Alekszandr Alekszandrovics: „Szlovo o polku Igoreve”. (*Isztocsniki. Vremja napiszanyija. Autor.*) t. 1–3. Moszkva, 1963. (rotaprintes kiadás.)

¹¹ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Perepiszka Groznogo i Kurbszkogo. Paradokszai Eduarda Kinana*. Leningrád, 1973.

¹² Szvák: *The Golden Age of Russian Historical Writing*, 317–318.

mindez Moszkva–Leningrád oppozícióvá transzformálódott. Nagy azonban az ellentábor is. Számos történész már az „iskola” terminus jogosságát is kétségekkel kezeli, és a szkepszis még nagyobb a két eltérő történészi modellt illetően.¹³ E kérdésben itt nem kívánunk állást foglalni (a történetírói iskolák problémája külön értekezést igényel), ám aligha elvitatható a „centrum–periféria”-kérdés jelenléte az orosz/szovjet valóságban (beleértve a történetírást is). Más kérdés, hogy a fővárosok felcserélődése módosította az „iskolák” jellemzőit.

A szovjet korszakban azonban a fölé-alarendeltségi viszony egyértelmű volt. A moszkvai történészek dominanciáját nem lehet elvitatni hivatali–intézményes tekintetben – sokan ezzel magyarázzák, hogy Szkrinnyikov neve komolyan sosem merült fel a soros akadémiai választásokon. Az azonban nem állítható, hogy elnyomták volna, hiszen könyvei, tanulmányai jelentek meg moszkvai kiadóknál, folyóiratokban. Az megint más kérdés, hogy az elismeréseket Leningrádban kapta és igazi nimbusza is ott alakult ki.

Szkrinnyikov életútjának, karrierjének sajátos vonása, hogy saját szűkebb pátriájában is meg kellett küzdenie az elfogadottságért, az elismerésért. A történet azzal veszi kezdetét, hogy a tanszéki specializációnak megfelelően Szkrinnyikov Borisz Alekszandrovics Romanov tanítványa lesz, témáját is tőle kapja,¹⁴ és általában is hatása alá kerül.¹⁵ Romanov Alekszandr Jevgenyevics Presznyakov és Alekszandr Szergejevics Lappo–Danyilevszkij tanítványaként még a forradalom előtti történész nemzedék képviselője, akit ezért meghurcoltak, elítéltek, börtönbe és munkatáborba csuktak, száműzték, de aki mindvégig a mesterségbeli tudást közvetítette hallgatóinak alig néhány éves leningrádi egyetemi tanársága idején. Ráadásul ezen utolsó évei sem voltak konfliktusmentesek.¹⁶ Híres, korát megelőző művét, a *Ljugyi i nravi Drevnyej Ruszi*t éppen akkortájt részesítették megsemmisítő bírálatban „burzsoá objektivitása” miatt, őt magát pedig egy időre eltiltották az oktatástól, amikor Szkrinnyikov az óráit látogatta.¹⁷ Ekkor Vlagyimir Vasziljevics Mavrogjin a tanszékvezető és dékán, aki már a szovjet történész iskolát járta ki. Az ún. „leningrádi ügy” és a kozmopolitizmus elleni kampány hullámverései ugyan őt is elmozdították helyéről, de 1956

¹³ Ennek jegyében íródott például Alekszej, Alekszej Ivanovics: *Szankt-petyerburgszkaja i moszkovszkaja skoli v isztoriceszkoi nauke o russzkom srednyevyevokije (opit razmislenija)*. In: Szvák, Gyula (red.): *Regionalnija skoli russzkoj isztoriografii / Regional Schools of Russian Historiography*. Budapest, 2007. 33–44.

¹⁴ Részletesen: Tyumencev, Igor Olegovics – Ananyjev, Vitalij Gennadjevics: *„Rosszija ego matyerik”: k 75-letyiju Ruszlana Grigorjevicsa Szkrinnyikova*. In: Dvornicsenko, Andrej Jurjevics (red.): *Trudi kafedri isztorii Rosszii sz drevnyejshih vremjon do XX veka. t. II. Szanktpetyerburg*, 2008. 5–6.; Szemjonova, E. P.: *Ruszlán Grigorjevics Szkrinnyikov: puty v zisznyi i nauke*. In: *Trudi kafedri isztorii Rosszii*, 20–21. Meg kell jegyeznem, hogy a legtöbb életrajzi adatot Tyumencev és Ananyjev idézett cikkéből, valamint Igor Olegovics Tyumencev, Andrej Pavlovics Pavlov és Alekszej Ivanovics Alekszejev személyes közléseiből vettem, amiért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

¹⁵ A *Russzkaja paradigma* című könyvem szentpétervári bemutatóján, 2010-ben a másik volt tanítvány, Borisz Vasziljevics Ananyjics akadémikus hangsúlyosan beszélt erről.

¹⁶ Nyilván nem véletlenül emlegette annyiszor – a másik tanítvány, Rafail Solomovics Ganyelin feljegyzése szerint –, hogy: „A megalkuvás mindig is ronda tulajdonságnak számított, de megalkudni elkerülhetetlen, ha már hivatásos történésznek állt”. Idézi: Szidorova, Ljubov Alekszejevna: *Szovjetszkaja isztoriceszkaja nauka szeregyni XX veka. Szintyez trjoh pokolenij isztorikov*. Moszkva, 2008. 256.

¹⁷ Romanovról lásd részletesebben: Valk, Szigizmund Natanovics: *Borisz Alekszandrovics Romanov*. In: Valk, Szigizmund Natanovics – Ginyev, Vlagyimir Nyikolajevics (red.): *Izbrannije trudi po isztoriografii i isztocsnikovegyenyiju. Szanktpetyerburg*, 2002. 107–145.

után visszakapta beosztását.¹⁸ Ő elsősorban saját tanítványaival vette körül magát. Így lett nagyon fiatalon Mavrogyin utóda dékánként, majd az 1980-as évek elején tanszékvezetőként is aspiránsa Igor Jakovlevics Frojanov. Szkrinnyikov viszont a Gercen nevét viselő főiskolán kapott munkát és csak másfél évtized múlva került „vissza” a Zsdanov Egyetemre oktatónak. A későn jött „varég” így mindvégig beosztott professzor maradt, ami az erősen központosított fakultáson fokozatosan konfliktusossá tette kapcsolatát az új dékánal.

A két neves történész, Frojanov és Szkrinnyikov viszonya szintén a leningrádi „városi legenda” része. Frojanovot az 1970–1980-as években igen éles moszkvai bírálatok érték a Kijevi Rusz hivatalosnak számító feudális jellegét kétségbe vonó koncepciójáért. Hozzájuk csatlakozott a Történettudományi Intézet leningrádi tagozatának munkatársa, Mihail Boriszovics Szverdlov is. Szkrinnyikov inkább ez utóbbi felfogással volt szolidáris, ám ez sokáig nem okozhatott problémát, ugyanis Szkrinnyikov az 1990-es évekig nem publikált a *Drevnyaja Rusz*ról. Gyanítom, hogy főként a két alkat közötti eltérés lehetett a probléma, amit pedig a különböző neveltetés (Frojanov kubanyi kozák családból származott, míg Szkrinnyikov apja mérnök, anyja tanítónő volt), szocio-kulturális közeg, végső soron pedig az eltérő világnézet befolyásolhatott, ami az eltérő politikai nézetek mellett az eltérő történeti koncepcióban öltött testet.¹⁹ Biztosat azonban nem írhatok, mert bár akkoriban mindkét érintettel jó viszonyt ápoltam, erről egyikük sem beszélt.

Biztos azonban, hogy Frojanov autoriter típusú vezető, impulzív személyiség volt, Szkrinnyikov pedig demokratikus tanár és meditatív egyéniség. Mindkét kiváló tudóst nagyra tartottam és tiszteltem, Frojanovot elsősorban tipikus oroszországiért, Szkrinnyikovot pedig európaiságáért. Szkrinnyikov már az 1970-es években kezdte szőni nyugati kapcsolatait, ami akkortájt nem volt nagy divat, és bizonyos veszélyekkel is járt. Ő azonban fáradhatatlanul fogadta a hozzá érkező kollégákat – maga az 1980-as évekig nem utazhatott –, konzultált hallgatóikkal, küldte könyveit, kézirateit, s végül nemzetközileg az egyik legismertebb és legelismertebb szovjet történésszé vált.

Európaisága, persze, nem elsősorban nyugati kapcsolataiban manifesztálódott. Értékei voltak európaiak, amelyeket még az „Észak Velencéjében” sem volt egyszerű a szovjet időkben zsinórmértékként használni. Mindez azonban jórészt a magánszférában, a „Petrográdi-oldalon” lévő tágas lakásának falai és tanítványai között maradt – művei ridegen tárgyyszerűek és forrás-dominanciájuk voltak.

Szkrinnyikov egészen a rendszerváltozásig a becsületes szovjet középkorász *mainstream* útját járta. Használta a kötelező „marxista” terminológiát és frazeológiát, például a „feudalizmus”, „centralizáció”, „osztályok”, sőt, „osztályharc” fogalmait. (Igaz, a zavaros időszak esetében ennek felülvizsgálatával már korábban megpróbálkozott.²⁰) Elfogadta a szovjet fogalmi kereteket, ám a konkrét történelmi anyagokat a szigorú faktográfia szellemében rendezte és interpretálta. Óvakodott a hangzatos és nagyszabású általánosításoktól,

¹⁸ Részletesebben lásd: Dvornycsenko, Andrej Jurjevics: *Vlagyimir Vasziljevics Mavrogyin*. Szankt-peterburg, 2001. 25–29.

¹⁹ Frojanov 2007-ben IV. Iván cárát koronázásának 460. évfordulójára egy közel ezer oldalas kötetet szentelt az *opricsnyinának* és előtörténetének, amelyben részleteiben és egészében vitatkozik Szkrinnyikovval, hitet téve az *opricsnyina* és általában a „szamogyerzsavsztvo” progresszivitása mellett. (Frojanov, Igor Jakovlevics: *Drama Russzkoj isztorii. Na putyah k Opricsnyinye*. Moszkva, 2007. 931.)

²⁰ Részletesen elemzi: Tyumencev, Igor Olegovics: *Szmutnoje vremja v Rosszii nacsala XVII sztoletija: novije napravlenija i rezultati isszledovanyij*. In: Szvák, Gyula (red.): *Novije napravlenija i rezultati v mezsdunarodnih isszledovanyijah po ruszisztyike / New Directions and Results in International Russistics*. Budapest, 2005. 88–89.

igyekezett elkerülni a metodológiai csapdákat. Ez annál könnyebben és organikusabban ment neki, mivel a „pityeri” iskola már eleve ezen alapult. A források megengedte határon belül azonban bátor történész volt, aki nem félt az új felfedezésektől, a meggyökeresedett mítoszok szertefoszlásától – még akkor sem, ha szinte az egész történettudomány ellene volt.²¹ A gyakran idejétmúlt fogalmak és az általa kikutatott források azonban olykor összebékíthetetlenekké váltak és belső ellentmondásokat szültek. A szovjet történetírás végül is Prokrusztész-ágyának bizonyult számára, és az 1990-es években kísérletet tett annak meghaladására. Külön historiográfiai kutatásra lenne ahhoz szükség, hogy megválaszolhassuk a kérdést: mennyiben változtak Szkrinnyikov nézetei, változtak-e egyáltalán a múlt évezred utolsó évtizedében?²²

Az egész munkásságát végig kísérő témában – IV. Iván kora és különösen az *opricsnyina* – nézetei változását az alábbiakban részletesen elemzem.²³ Itt most csak annyit érdemes felidézni, hogy amíg korábban az *opricsnyina* bevezetését racionális politikai lépésnek tartotta és elkerülhetetlennek a központosított állam fejlődésében, addig az 1992-es *Carsztvo tyerrora* című nagy monográfiájában ez az értékelés módosul. Kurbszkij herceg ismert leveleinek „demokratikus” jellegére utalva immár azt igyekezett bizonyítani, hogy létezett más elképzelés is az orosz állam berendezkedéséről, mint a IV. Iván-féle autokratikus modell.²⁴ Itt a centralizáció már megkapja a „moszkvai típusú” jelzőjét,²⁵ amely egy következő – népszerű – életrajzban gyakorlatilag „despotizmusként” értelmeződik,²⁶ hogy a szintén ekkoriban írt összefoglalásában még tovább menve, már általában az „birodalmi hatalom” kialakulásában játszott végzetes szerepről értekezzék.²⁷

Nem nehéz belátni, hogy Szkrinnyikov 1960-as munkái konceptuálisan még a korabeli történetírást determináló engelszi tézisből indultak ki a centralizációt illetően. E tekintetben nem volt különbség a sztálini és az azt követő historiográfiában: az állam (a cár) haladó, a bojárok széthúzóak, ezért reakciósak. 1992-ben mindez visszajára fordul: itt éppen a bojárok jelentenek az alternatívát a terrorisztikus állammal szemben.

Nincs okunk azt hinni, hogy Szkrinnyikov új információkhoz jutott ezekben az években a 16. századi orosz történelemről, olyanokhoz, amelyekről korábban nem volt tudomása. Már 1958-as disszertációja is sejteti, hogy pontosan tisztában volt azzal, mi történt Novgo-

²¹ Jó példa erre Jermak hadjáratának datálása és értékelése, aminek fogadtatását részletesen elemzi Szili, Sándor: *R. G. Szkrinnyikov i konceptualnaja problema priszojegyinyenyija Szibirszkogo hansztva k Rosszii. Opit gyiszkusszii v pozdnyej szovjetszkoj isztoricseszkoj nauke.* (Kézirat)

²² Charles J. Halperin *Ruslan Skrynnyikov on Ivan IV* című, még kéziratban lévő munkájában, amelyet volt szíves rendelkezésemre bocsájtani, rám hivatkozva (Szvák, Gyula: *Escse raz ob isztorigrafiu carsztvovanyija Ivana Groznogo.* In: uő. [red.]: Moszkovszkaja Rusz: szpecifika razvityija / Muscovy: Peculiarities of its Development. Budapest, 2003. 71.) indul ki abból, hogy Szkrinnyikov történelmi interpretációja IV. Ivánról nem változott a 60-as évektől kezdődően (3. old.). Nála ez inkább kritikai elemzést indít el, míg nálam az alapfelfogás változatlansága az eredmények időtállóságát igyekszik bizonyítani. Egyébként továbbra is kitartok amellett, amit akkor írtam, hogy tudniillik a konkrét interpretációk „lényegüket tekintve” nem változtak, ám az általánosítások új szintje jelent meg nála.

²³ Oroszul: Svák, Gyula: *Ruszan Grigorjevics i Ivan Groznij.* In: Trudi kafedri isztorii Rosszii, 25–37.

²⁴ Szkrinnyikov, Ruszan Grigorjevics: *Carsztvo tyerrora.* Szanktpetyerburg, 1992. 522.

²⁵ Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*, 524.

²⁶ Szkrinnyikov, Ruszan Grigorjevics: *Velikij goszudar Ioann Vasziljevics Groznij.* t. II. Szmolenszk, 1996. 343.

²⁷ Szkrinnyikov, Ruszan Grigorjevics: *Isztorija Rosszijszkaja IX–XVII vv.* Moszkva, 1997. 373.

roddal a moszkvai beavatkozást követően. Talán ezért is tér vissza harminchat év után a témához, és írja meg *Tragegyija Novgoroda* című művét, amelyben az orosz történelem demokratikus alternatívája mellett tesz hitet.²⁸ Okunk van feltételezni, hogy Szkrinnnyikov is az történt, mint sok más szovjet történésszel: fogalmi, koncepcionális értelemben nem rúgta fel a szovjet kánont, de szigorúan a forrásoknál maradván igyekezett a tényeket beszéltetni, az azokból levonható következtetéseket pedig a nagykörűnek tekintett olvasóra bízta.

Ez változik meg az 1990-es években, amikor a történetfilozófiai típusú értékelés szükségességét belátva, igyekszik megszabadulni a fogalmi ballasztoktól, és az általánosítás egy más szintjével próbálkozik. Munkássága ugyanakkor tematikai értelemben is bővül. Az 1950–1980-as években szisztematikusan, szinte évről-évre haladva és egy-egy új könyvvvel előrukkolva végigmegy az ún. „hosszú” 16. század történetén, egészen a Mihail Romanovról írt portréig. Az 1990-es évek ezen kronológiai határok kitágulását és témaköreinek erőteljes bővülését hozzák.²⁹ Mindebben bizonyny szerepe van – méghozzá meghatározó – a társadalmi–politikai változásnak, amikor az állam szerepe leértékelődött, az ún. demokrácia értékei pedig meghatározóak lettek az orosz értelmiség számos csoportja számára. Sokan osztottak ezekben az illúziókban ekkortájt. A demokrácia jelicini formája ugyan végül a demokrácia paródiájának bizonyult, ám attól a demokratikus értékek elviekben nem kérdőjeleződtek meg. Ezért hát nincs okunk nem meglátni a tudósi ethosz mellett a *zoon politikon*t Szkrinnnyikov új könyveiben és szimpatizálni azokkal a törekvésekkel, amelyek az orosz múltban is igyekeztek felfedezni ezeket az értékeket. Végére is a történelem is csak ember, és elég nehéz elfogadnia, hogy az orosz fejlődés teleologikus célja az erős (állam)hatalom.

A korszaknak a hruscsovi olvadáshoz hasonlatos eufóriája azonban viszonylag rövid ideig tartott. Az akkori orosz valóság legjobb jellemzője, hogy akadtak olyan helyek is, ahova szinte be sem tört. Ezek közé tartozott a leningrádi (majd szentpétervári) egyetem történettudományi kara, ahol a dékán, Frojanov megmaradt a korábbi rendszer hívének. Ez a makro- és mikrokörnyezet egyfajta bénító kettősségét eredményezte, amelyet Szkrinnnyikov nagyon megszenvedett. Jellemző a kialakult helyzetre, hogy korábbi tanítványom, akkor Szkrinnnyikov aspiránsa, Szili Sándor disszertációját – 1992-ben! – állítólagos „szovjetellenessége” miatt még védésre sem bocsátották. Ilyen és ehhez hasonló esetek lassan elszívták a levegőt Szkrinnnyikov körül, és fokozatosan kiszorították az egyetemről. Nemcsak képletesen, hanem fizikai értelemben is.

A szovjet korszakban, a hiánygazdaság viszonyai közepette egy egyetemi professzor a maga 450–500 rubeles fizetésével jó anyagi körülmények között élt. Kialakult az a szokás, hogy gyakorlatilag életfogytiglan állásában maradt, mert szegényes nyugdíjából viszont egyáltalán nem tudott volna megélni. 1991 után ez annyiban változott, hogy a fizetés szerényebb lett, a nyugdíj meg szinte jelképes. Ruszlan Grigorjevics Szkrinnnyikov eleinte szerencsésnek mondhatta magát, mert még részmunkaidőben taníthatott az egyetemen, és köztársaság nélkül írhatta könyveit: azzal foglalkozhatott, amit a legjobban szeretett. Aztán jött az 1997–1998-as év, Szkrinnnyikov életében nagy fordulatokkal. Megkapta az „Oroszországi tudomány érdemes művelője” kitüntető címet, amely arrafelé igen nagy presztízsnak örvend, és csak igazán kevesek érdemlik ki. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ez az akkori dékán, Frojanov támogatása nélkül aligha történhetett volna meg.) Másrészt azonban beütött a pénzügyi krach, amely az új, ún. orosz „középosztály” – és vele együtt Szkrinnnyikov

²⁸ Szkrinnnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Tragegyija Novgoroda*. Moszkva, 1994., különösen: 152–154.

²⁹ Tanulmányai, könyvei jelennek meg a *Drevnyaja Ruszról*, Novgorodról, az orosz egyház jelentős személyiségeiről, állam és egyház viszonyáról – és Puskin végzetes párbajáról.

– meglévő megtakarításait szélnek szórta. A csapás együtt járt egyre súlyosbodó szívbetegségével és magányával. Gondoskodó felesége, a nagyszerű történész és érzékeny ember, Ligyija Nyikolajevna Szemjonova akkor már nem élt, a gyerekei pedig külföldön próbálták szerencsét (fia, Nyikolaj azóta Nyugaton számon tartott természettudós). Szkrinnyikov élete tehát az 1990-es évek végén élesen negatív fordulatot vett.

Erről én mit sem tudtam akkortájt (talán az lehetett volna jelzés számomra, hogy Ruszlán Grigorjevics egyszer szóba hozta féltett bélyeggyűjteménye eladását). Gyermekeiről és új könyvterveiről mindig büszkén beszélt, és a szokott lelkesedéssel szervezte nekem az első budapesti történeti ruszisztikai konferenciát 1998-ban. A másodikra, majd aztán a harmadikra is eljött, 2002-ben, de előadását már nem tudta felolvasni, betegen feküdt helyette szállodai szobájában. Ekkor találkoztunk utoljára. A budapesti szemináriumokat azóta is megtartjuk két évente. A nemzetközi ruszisztika meghatározó alakjai tiszteltek meg bennünket jelenlétükkel, köztük olyan legendás történészek, mint Nicholas V. Riasanovsky, Lindsey Hughes vagy Philip Longworth, összesen jóval többen mint százan.

Ruszlán Grigorjevics nélkül mindez nem jöhetett volna létre, és a budapesti Ruszisztikai Központ sem az lenne nélküle, ami. Hogy ne kerüljük ki a kezdeti kérdést: akkor tehát beszélhetünk Szkrinnyikov-iskoláról? Ha belegondolnánk abba, hogy a historiográfia még Kljucsevszkijtől is hajlamos olykor elvitatni ezt, akkor persze tagadó lenne a válaszuk. Kétségtelen azonban, hogy erős tanítványi köre volt, akik ma is Mesterként tisztelik őt, és akik eltérő korszakokat és témákat kutatva leginkább tanáruk forrásközpontúságát örökölték tovább. És a tudósi alázatot, a tudomány mindenekelőtt álló tiszteletét, ami talán Szkrinnyikov legfontosabb kutatói tulajdonsága volt.

Van azonban még egy fogalom, amelyet ritkán szoktak egy tudós jellemzésekor felemlíteni. *Emberségnek* hívják. Volt egyszer egy halk szavú szovjet professzor, aki sosem tekintélyelvű alapon, hanem mindig a dokumentumokra és tanítványai észére apellálva, őket partnerként elfogadva, a szokásos tanári kompetenciákon messze felülemelkedve kutatói tartást és tudósi tisztességet tanított. A szovjet korszakban is őrizte a forradalom előtti értelmiségi lángot, élő példaként bizonyítva hallgatóinak, hogy a Szovjetunióban sem lehetetlen a tudományt tisztességesen szolgálni és még ráadásul tisztességes embernek is maradni. Ezzel egyszersmind a posztszovjet historikusok, de tágabb értelemben az egész mai orosz értelmiség is sokat köszönhet neki: az új generációkat megóvjá attól, hogy megfoszszák magukat közvetlen előtörténetüktől, hogy hetven évet egyszerűen csak kiszórjanak a történelem szemetes ládájába.

Lappo-Danyilevszkij – Romanov – Szkrinnyikov. Három nemzedék, egy iskola. Az orosz-szovjet történetírás pétérvári–leningrádi iskolája.

*

Vizsgáljuk hát meg részleteiben, hogyan is működött ez az iskola Ruszlán Szkrinnyikov műhelyében. A legszimptomatikusabbnak a IV. Iván-témát gondolom, hiszen a félelmetes cár egész életén át végigkísérte, nem eresztette: ötvenhárom írásának témája IV. Iván vagy *opricsnyinája*, 1961-től egészen haláláig. Ezen publikációknak természetesen csak egy töredékét fogjuk az alábbiakban vallatónak.

A „kedvenc” téma lehet, hogy kissé különösnek tetszik. De nem az. A történész és az általa vizsgált kor, probléma vagy személy között létrejött kapcsolatról tanúskodik. A historiográfiai kutatások, sajnos, kevés figyelmet fordítanak a történész személyiségére, az általa kutatott témák kiválasztására, a választás motivációira, a történész és hőse közötti bonyolult, szimbiotikus kapcsolatra.

Nehéz eltérőbb személyiségtípust találni, mint Ruszlan Szkrinnyikov és Félelmetes Iván.* A 15. század végi, 16. századi novgorodi *pomesztje* gazdaságának kutatásától, nézetem szerint, ennek ellenére egyenes út vezetett Ivan Groznij tevékenységének kutatásáig, hiszen ő a 16. század – és általában az orosz autokrácia történetének – kikerülhetetlen alakja, akinek súlyos személyisége árnyékként vetül az egész orosz középkorra. Az igazán izgalmas historiográfiai kérdés az, hogy egy legendásan szelíd ember hogyan tudott megbirkózni az orosz történelem egyik legrettenetesebb figurája „titkainak” megfejtésével. Akármit is teszünk tudniillik, egyéniségünk, neveltetésünk, iskolánk meghatározzák történetírói attitűdünket – még egy olyan „forrásszerető” tudós esetében is, aki a legjobb „pityéri”, leningrádi történész iskola emlőin nevelkedett.

Szkrinnyikov három évtizedes ismeretségünk során sosem beszélt nekem IV. Ivánhoz fűződő személyes viszonyáról. Annál érdekesebb lehet megvizsgálni, hogyan alakultak az idők során a cárról és művéről alkotott nézetei publikációiban. Fentebb már szóba került, hogy amikor Szkrinnyikov első munkáit publikálta az *opricsnyináról*, valójában egy kedvező történelmi időszak volt a szovjet történetírásban. Mégis egyfajta kutatói bátorságra vallott, hogy a Veszeloovszkij kutatásaival erőteljesen meggyengített platonovi vonal gazdagon dokumentált, ütőképes formában először Szkrinnyikov által a *Groznij opricsnyinai földreformja* című tanulmányában újította meg magát. Ebben Szkrinnyikov elismeri Veszeloovszkij bírálatának jogosságát, mégis arra a következtetésre jut, hogy „az opricsnyinai intézkedések éle az ellenzéki hangulatú, a szolgáló nemesi állam megerősödését zavaró feudális arisztokrácia ellen irányult”, s hogy ezzel az *opricsnyina* „likvidálta a feudális arisztokrácia nemzeti földbirtokainak jelentős részét és aláasta politikai jelentőségét”.³⁰ Szkrinnyikov ezzel a végkövetkeztetéssel sokban közel jutott Platonov véleményéhez a bojárság anyagi alapjait megrendítő *opricsnyinai* reformról. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy egy addig alig tanulmányozott forráscsoport – a *kazanyi* és *szvijazsszki* összeírások – bevonásával ismét szilárd fundamentumra állította az ismert koncepciót, visszaadta annak Veszeloovszkij által megrendített hitelét.

Szkrinnyikov 1965-ben még egyvel előbbre lépett, és új érvekkel cáfolta a sok tekintetben veszelovszkiji alapokon nyugvó zimini koncepciót. 1965-ben jelentette meg ugyanis az *Opricsnyina és az utolsó részfejedelemségek Oroszországban* című nagy tanulmányát, amelyben az előbbi felfogás tartópillérét vetette tüzetes vizsgálat alá. Kiindulásként jogosan szegezte Ziminnek a kérdést: „...a feudális széttagolódás tradícióinak hordozójaként miért nem a fejedelmi-bojár arisztokrácia, és miért a moszkvai egyház és egy olyan föld ellen lép fel, amelyen a helyi bojárságot még a 15. század végén kisajátították?” Továbbá az összes részfejedelem közül miért csak az egy Sztarickij „a részfejedelmi széttagolódás és decentralizáció közvetítője”?³¹

Ezt követően sorra megvizsgálja a 16. század második felében fennállt részfejedelemségeket, és végül arra a következtetésre jut, hogy „sem Groznij, sem opricsnyinai dumája soha nem léptek fel a részfejedelmi nagybirtokok következetes ellenségeiként”.³² Sőt, a cár éppenséggel bőségesen adományozott részfejedelemségeket, mert „a fejedelmi-bojár arisz-

* A továbbiakban oroszul: Ivan Groznij [a szerk. megjegyzése].

³⁰ Szkrinnyikov: *Opricsnaja zemelnaja reforma Groznogo*, 248.

³¹ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Opricsnyina i poszlednyije ugjelnije knyazsenyija na Ruszi*. Isztoriescszkije zapszki, t. 76. (1965), 153.

³² Szkrinnyikov: *Opricsnyina i poszlednyije ugjelnije*, 173.

tokráciával való éles összeütközés idején az opricsnyina alatt a kormánynak szüksége volt a részfejedelmi hatalmasokra”.³³

Szkrinnyikov nagy apparátussal rendelkező cikkei, amelyekben hatalmas forráskritikai munkával és nagy mennyiségű új forrás bevonásával az *opricsnyina* történelmi jelentőségének újszerű interpretációjával állt elő, előrevetítették egy új, nagyszabású monográfia megszületését. Ennek első része *Az opricsnyina kezdete* címmel 1966-ban jelent meg, majd ezt követte 1969-ben a második rész, *Az opricsnyina terrorja* címmel. Minthogy a könyvek lényegében megegyeztek Szkrinnyikov doktori disszertációjával, a második rész kiadásának elhúzódása ellenére már 1967-ben megismerkedhetett a történész közvélemény Szkrinnyikov legfontosabb eredményeivel és nézeteivel a disszertáció téziseiben. Ugyanebben az évben jelent meg a szerző *Önkényuralom és opricsnyina* című koncepcionális összefoglalást adó tanulmánya is. Ezekben a munkákban Szkrinnyikov kísérletet tett az *opricsnyina* történetének az addigiaknál teljesebb feldolgozására.

Szkrinnyikov már *Az opricsnyina kezdete* című kötet elején tüzetes forráskritikai vizsgálatnak vetette alá a számba jövő elbeszélő forrásokat, több esetben is újszerű magyarázatokra jutva.³⁴ Legnagyobb eredménye azonban két másik forráscsoport tulajdonképpen újrafelfedezésében, első szisztematikus feltárássában nyilvánult meg. A fentiekben láthattuk, hogy Szkrinnyikov már két évvel Veszeloovszkij *opricsnyinával* kapcsolatos írásainak kiadása előtt publikálta a kazanyi száműzetésekről szóló rendelet rekonstruálásával és a kazanyi összeírások tanulmányozásával kapcsolatos eredményeit. Ennek alapján 170–180 főre bővítette a Veszeloovszkij által – a töredékes formában publikált összeírások miatt – csak 58 főben meghatározott kazanyi száműzötteket. Szkrinnyikov a levéltári anyag alapján *Az opricsnyina kezdete* című könyvében elsőként tette közzé az 1565-ben Kazanyba, Szvizjazsszkba és Csebokszariba száműzöttek listáját.³⁵ Ennek alapján koncepcionálisan új következtetésre jutott. Hasonló módon egy addig csak részlegesen tanulmányozott forrás tüzetes vizsgálata vezette őt az *opricsnyina* arculatát illető új megállapításokra, midőn Iván Groznij kegyvesztettjei listájának szövegét rekonstruálta.³⁶

Szkrinnyikov metodológiai kiindulási pontja Lenin – Kljucsevszkijhez visszamenő – ismert, a 17. századi orosz államról szóló megállapításán alapult. Szkrinnyikov ugyanis a szóban forgó meghatározást érvényesnek tekintette a 16. századi orosz államra is.³⁷ Ezt a felismerését alátámasztották a konkrét kutatások, többek között *Az opricsnyina kezdete* című könyv terjedelmes bevezető fejezete. Utóbbi szolgált egyébként Szkrinnyikov számára a Kiválasztottak Tanácsa és az *opricsnyina* közötti kapcsolat megrajzolásához is eszközként. E fejezet alighanem egyik legjelentősebb megállapítása a „szolgáló nemesség politikai gyenységéről” szóló rész,³⁸ hiszen ez a későbbiekben lehetőséget adott a szerző számára, hogy a „reform-időszak” és az *opricsnyina* közötti folytonosság, illetve az *opricsnyina* társadalmi bázisa kérdésében a tradicionális állásponthoz képest új véleményt fejtessen ki.

Szkrinnyikov e szélesen elterjedt felfogás számos összetevőjét maga sem tagadta: „Az *opricsnyinai* terror, a bojár дума kompetenciájának korlátozása, a szolgáló nemeseknek és deákoknak a dumába vonása, a szolgáló nemesi bürokrácia szerepének és jelentőségének kiszélesítése és végül, a *zemszkij szobor* az *opricsnyina* alatt vitathatatlanul hozzájárult a

³³ Szkrinnyikov: *Opricsnyina i poszlednyije ugjelnije*, 174.

³⁴ Vö.: Szkrinnyikov: *Nacsalo opricsnyini*, 20–64.

³⁵ Szkrinnyikov: *Nacsalo opricsnyini*, 413–417.

³⁶ Szkrinnyikov: *Opricsnij tyerror*, 264–265.

³⁷ Szkrinnyikov: *Opricsnyina Ivana Groznogo*, 35.

³⁸ Szkrinnyikov: *Nacsalo opricsnyini*, 125.

bojár arisztokrácia politikai befolyásának gyengítéséhez és az abszolutizmus felé fejlődő centralizált monarchia megerősítéséhez.”³⁹ Tehát maga is a centralizált állam előrehaladása egy történelmi szakaszaként fogta fel az *opricsnyinát*, amely ezek szerint a centralizáció fő akadályja, a bojár arisztokrácia ellen irányult.

Szkrinnyikov nagy érdeme volt, hogy nem elégedett meg ezzel a közhelyszámba menő megállapítással, a bojártságot nem kezelte differenciálatlanul, egységes ellenséges tömbként a centralizáció számára, hanem kísérletet tett az *opricsnyina* bevezetését megelőző politikai harcok teljes rekonstruálására. Ez a megközelítése két fontos eredményhez vezette. Egyrészt sikerült kimutatnia, hogy az *opricsnyina* első 5–6 évében a fő politikai támasz a régi moszkvai bojártság és a *dvorjansztvo* volt – ám utóbbinak csupán egy töredék része,⁴⁰ ami logikusan összefüggött a szolgáló nemesség viszonylagos politikai erőtlenségével, illetve a bojártság hagyományosan erős pozícióival a társadalmi életben. Elfogadható tehát Szkrinnyikov azon következtetése, hogy az *opricsnyina* eredményei már eleve csak felemásak lehettek, illetve szükségszerűen nem tudott változtatni az orosz állam egyenlő „önkénturalom bojár dumával és bojár arisztokráciával” képletén.⁴¹ Ezen pedig már csak azért sem tudott változtatni – következik Szkrinnyikov koncepciójából –, mert a bojártság pozícióinak megrendítése mint tudatos politikai program csak létrehozásának évében jellemezte.

Ez a gondolat különösen egyértelműen megfogalmazott formában olvasható az *opricsnyinának* szentelt trilógia utolsó, 1975-ben megjelent kötetében: „...mint fejedelemellenes intézkedés, az *opricsnyina* nem maradt fenn egy évnél tovább. 1566–72 között az *opricsnyinai* repressziók egész súlyukkal a régi moszkvai bojártságra, a felső prikázbeli bürokráciára, részben a *dvorjansztvóra* és a papságra, tehát olyan társadalmi rétegekre zúdultak, amelyek régtől fogva a monarchia legszilárdabb bázisai voltak.”⁴² Szkrinnyikov interpretációjában tehát az *opricsnyina* egymástól élesen elváló két szakaszra osztható.

1975-ös, több kiadást megért, számos nyelvre lefordított népszerű összefoglalásában Kljucsevszkij és Veszelojszkij megjelenítő erővel fejt ki, hogy 1567 és 1570 között „az *opricsnyina* politikatörténetének gerincévé a cári unokatestvér, Vlagyimir Andrejevics fejedelm hívei elleni, majd Novgorod pusztításával befejeződő iszonyos per vált. A terror oka nem annyira a hírhedt novgorodi szeparatizmus, mint inkább az uralkodó osztály legbefolyásosabb csoportosulásainak támogatását elvesztő vezetők azon igyekezete volt, hogy a hatalmat bármi áron kezükben tartsák. A tömeges terror, az általános rettegés és feljelentgetések körülményei között az *opricsnyinában* létrehozott erőszak-apparátus mértéktelen hatást gyakorolt a vezetés politikai struktúrájára. A legvégén aztán a terror ördögi gépezete kicsúszott létrehozóinak ellenőrzése alól.”⁴³

Mi következik az *opricsnyina* két szakaszra bontásából? Részint az, hogy „az *opricsnyikok* garázdálkodásai példátlanok voltak és nem volt rájuk magyarázat”,⁴⁴ tehát, hogy az *opricsnyina* fennállása nagyobbik részének legfőbb történelmi érdeme, hogy a pogromok „nem tudták megváltoztatni a Kiválasztottak Tanácsa reformjai időszakában világosan fellelhető politikai fejlődés alaptendenciáit”.⁴⁵ Ilyen értelmezésben az *opricsnyina* derékba törte a megelőző időszak meghatározó politikai vonalát – a centralizációt –, és egyrészt el-

³⁹ Szkrinnyikov: *Opricsnyina Ivana Groznogo*, 41.

⁴⁰ Szkrinnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Ivan Groznij*. Moszkva, 1975. 191.

⁴¹ Szkrinnyikov: *Opricsnij tyerror*, 248.; uő.: *Ivan Groznij*, 192.

⁴² Szkrinnyikov: *Rosszija poszle opricsnyini*, 7.

⁴³ Szkrinnyikov: *Ivan Groznij*, 191.

⁴⁴ Szkrinnyikov: *Ivan Groznij*, 195.

⁴⁵ Szkrinnyikov: *Opricsnij tyerror*, 247–248.

idegenítette magától a centralizált állam természetes tömegbázisának döntő részét,⁴⁶ másrészt ketté is osztotta azt, hiszen „sajátos állammá vált az államban, pontosabban az állam felett”.⁴⁷

A fentebb felsorolt „objektív” eredményei ellenére is rendkívül problematikusnak tűnik ezek után az *opricsnyina* történelmi érdemének kérdése. Kiderült ugyanis, hogy a fennállásának nagyobbik részét meghatározó terror „teljes értelmetlenség”⁴⁸ volt, és ez súlyos következményekkel járt az állam számára. Politikai értelmét általában nem vonta kétségbe Szkrinnyikov, egy „sajátos felülről jövő fordulatnak tekintette, amelynek célja a korlátlan uralom elvének megerősítése volt”.⁴⁹ Azt is racionális okokkal magyarázta, hogy ez az intézmény hogyan fordult szembe, (hogyan *kellett* szükségképpen szembefordulnia) saját magával (elsősorban azért, mert elveszítette szociális bázisát). Kutatásai fényében azonban igen jelentős hangsúly tevődik annak a megállapítására, hogy „az opricsnyina sohasem rendelkezett egységes, fennállása során változatlanul maradó elveken nyugvó következetes politikával”.⁵⁰ Meggyőzően bizonyította, hogy az *opricsnyina* létrehozásának évében meghatározott, objektív politikai értelemmel bírt, hasonlóképpen bizonyítottak tekinthető, hogy a későbbiekben ezt elveszítette. Így viszont továbbra is kérdésesnek tekinthető, hogy milyen értelemben volt az „opricsnyina periódusa [...] a feudális széttagolódástól az abszolút monarchiáig vezető hosszantartó történelmi folyamat fontos szakasza”.⁵¹

Szkrinnyikov egyik kritikusanak, Vaszilij Vasziljevics Dorosenkonak az a kérdésfeltevése ezért jogosnak tűnik, hogy „az opricsnyina miért »vitathatatlanul« vezetett a centralizált monarchia megerősítéséhez”,⁵² de azzal a véleménnyel vitatkozni kell, hogy úgymond, Szkrinnyikov egészében visszatért volna „az opricsnyina mint fejedelemellenes politika tradicionális nézetéhez”⁵³ (Szergej Mihajlovics Kastanov). Amíg ugyanis a kérdéses időszakban megjelent másik nagy monográfia szerzője, Zimin meghatározott mértékben valóban átvette Veszeloovszkij legfontosabb eredményeit, s az ezek által kijelölt úton haladt tovább, addig aligha igaz, hogy Szkrinnyikov „visszatért volna” a platonovi–szagyikovi irányvonalhoz. Az eddigiekben elmondottak ezt semmiképpen nem támasztják alá. Sokkal inkább arról van szó, hogy mindkét alapvető felfogás időt álló eredményeit elfogadta és továbbfejlesztette, aminek eredménye egy új, eredeti, harmadik koncepció lett.

Ennek a felfogásnak természetesen vannak problematikus pontjai. Fentiekben utaltunk arra, hogy véleményünk szerint nem tekinthető egyértelműnek e konstrukcióban az *opricsnyina* és a centralizáció viszonya. Ezzel szorosan összefügg az a kérdés, hogy mennyiben tekinthető a „hatalmas bojár arisztokrácia” a feudális széttagoltság maradványai hordozójának, hogy nemcsak arról van-e szó, hogy a bojárság a semmi által nem korlátozott önkényuralom ellensége. Ez utóbbi esetben viszont élesen felvetődik az általános, értékelési

⁴⁶ Szkrinnyikov: *Nacsalo opricsnyini*, 412.

⁴⁷ Szkrinnyikov: *Nacsalo opricsnyini*, 270.

⁴⁸ Szkrinnyikov: *Ivan Groznij*, 191.

⁴⁹ Szkrinnyikov: *Ivan Groznij*, 192.

⁵⁰ Szkrinnyikov: *Opricsnyina Ivana Groznogo*, 21.

⁵¹ Szkrinnyikov, Ruszlán Grigorjevics: *Szamogyerzsavije i opricsnyina*. In: Noszov, Nyikolaj Jevgenyevics (red.): *Vnutrennyaja polityika carizma (szeregyina XVI – nacsalo XX v.), Leningrád, 1967. 71.*

⁵² Dorosenko, Vaszilij Vasziljevics – Janyel, Z. K.: *Zametki o novej lityerature po isztorii feodalnoj Rosszii*. Isztorija SZSZSZR, 12. vol. (1968) No. 5. 159.

⁵³ Kastanov, Szergej Mihajlovics – Klokman, Jurij Robertovics: *Szovjetszkaja lityeratura 1965–1966 gg. po isztorii Rosszii do XIX veka*. Isztorija SZSZSZR, vol. 11. (1967) No. 5. 169.

kérdés: milyen értelemben nevezhetők haladóknak az ellene (tehát az önkényuralom ellen) küzdő erők? Konkrétan tehát: nevezhető ugyanaz a történelmi jelenség 1565-ben haladóknak, majd 1566-tól haladásellenesnek, amikor nyilvánvaló, hogy nem véletlenül lett azzá, amivé lett?

Szkrinnyikov az *opricsnyináról* szóló trilógia, valamint az *Ivan Groznij* című népszerű-tudományos összefoglaló után, leszámítva utóbbi újabb kiadásait, az ezt követő több mint másfél évtizedben már csak egy-egy cikk erejéig foglalkozott IV. Iván uralkodásával: kutatómunkájának homlokterébe új problémák kerültek.

A Szovjetunió felbomlását követő időszakban azonban ismét szükségesnek tartotta, hogy visszatérjen ősi témájához. 1992-ben megjelent monográfiája lényegét tekintve az 1960-as években megjelent *opricsnyina*-kutatásainak új szintézise. Szerkezetében, néhol frazeológiájában és arányaiban ugyan különbözik az *opricsnyina*-trilógiától, ám felhasznált forrásaiban és koncepciójában változatlan. Igyekszik ugyanakkor az eltelt időszak szakirodalmát beépíteni, s reagálni az időközben megfogalmazott új nézetekre, kritikákra.

Továbbra is kitart azon elképzelése mellett, hogy az *opricsnyina* eredetileg a szuzdali arisztokrácia ellen irányult, de már fennállásának második évétől kezdve nem szabályozta egységes politikai irányvonal, majd hamarosan az esztelen terror uralta el, s 1572-ben meg kellett szüntetni.⁵⁴ Ezzel egyúttal elvetette Zimin, Vlagyimir Boriszovics Kobrin és Danyiil Natanovics Al'sic ettől eltérő érveléseit.

Koncepcionális értelemben új elemnek tekinthető, hogy Szkrinnyikov nagy jelentőséget tulajdonít orosz földön is a nyugati társadalmakat meghatározó szerződéses–jogi viszonyoknak. E tekintetben a történetirői tradícióknak megfelelően Novgorodot hozza fel pozitív példaként, és Novgorod Moszkva általi bekebelezését Oroszország politikai fejlődésében fordulópontnak értékeli.⁵⁵ Óvatos formában tehát ő is az alternatívák meglétét hangsúlyozza a korabeli orosz történelemben. És nemcsak a 15. században, de még a 16. század közepén is. Ez esetben Kurbszkij herceg ismert leveleinek „demokratikus” jellegére utal, amely szerinte azt bizonyítja, hogy létezett más elképzelés is az orosz állam berendezkedéséről, mint a IV. Iván-féle autokratikus modell. Szkrinnyikov úgy tartja, hogy éppen a fejedelmi leszámazottak és a bojárok lehettek volna az ellensúlyai a „moszkvai típusú” centralizációnak, IV. Iván despotizmusának.⁵⁶

Szkrinnyikov nem hagy kétséget az *opricsnyina* kárhozatos következményeit illetően: „Az orosz társadalomra gyakorolt demoralizáló hatását tekintve e terrort csak a tatár igával rokoníthatjuk.”⁵⁷ Még jelentősebb az a negatívuma, hogy „mivel az autokrácia a terror körülményei között született, hosszú időre meghatározta a kialakuló politikai szisztémát”.⁵⁸

Szkrinnyikov a rá jellemző tényközpontú feldolgozási mód keretei között általában óvakodni szokott a hangzatos minősítésektől, a metodológiai szintű általánosításoktól. Ebben a könyvében némiképp kivételt tett, bár a monográfia műfaja ennek nemigen kedvez. Így az alternatívákról vallott elképzelése kissé idegenül hat szövegkörnyezetében. Azt mindenesetre nyugtáznunk kell, hogy az arisztokrácia központi hatalommal szembeni ellenséges viszonyulásának ősi teóriáját egy váratlan fordulattal visszájára fordította. Ezzel megszületett a „reakciós bojárok” formula helyett az objektíve „reakciós állam” tézise. Érdemes ezt tovább gondolni, s ebben Szkrinnyikov is sokat segíthetett volna, ha pontosítja, hogy valójá-

⁵⁴ Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*, id. mű.

⁵⁵ Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*, 522.

⁵⁶ Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*, 524.

⁵⁷ Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*, 527.

⁵⁸ Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*, 526.

ban az orosz állam „moszkvai típusú centralizációja”, „autokratikus volta” vagy „despotizmus”, netán általában az egyeduralkodó forma miatt volt történelmi kifogása.

1996-os népszerű formában megírt – két kötetes – összefoglalásában aztán Szkrinnyikov mindezt választ adott. Konceptiója a legpregnansabban az Epilógusban érhető tetten. Itt ismét leszögezi, hogy a nyugati „szerződés” gondolata nem volt idegen az oroszok számára, és ezt Novgorod testesítette meg. A *pomesztyén* alapuló katonai–szolgálati rendszer megszervezésével azonban megkezdődött az irányítás rendszerének átalakítása az autokrácia és centralizáció elveinek alapján.⁵⁹ Ami nem azt jelentette, hogy ne lettek volna olyan társadalmi erők, amelyek ezt a berendezkedést opponálták volna. A felsorolt tények – Szkrinnyikov szerint – „azon elképzelések hibás voltát illusztrálják, amelyek szerint a hercegek és bojárok (az autokrata uralkodóval együttesen) a moszkvai mintájú állami centralizáció harcosaiként léptek volna fel”... „Éppen, hogy az opricsnyinai erőszaktól szenvedő arisztokrácia és zemscsina-beli nemesség volt képes igazából az államhatalom despotizmusával szembe állni. Ám a véres terror megsemmisítette a nyílt ellenállás bármilyen irányból jövő lehetőségét.”⁶⁰ S minthogy Szkrinnyikov az *opricsnyinát* az állami tulajdon fejlődésének csúcspontjaként kezeli, törvényszerűen jut el odáig, hogy a tulajdon szférájába történő erőszakos állami beavatkozás végső eredménye gazdasági visszaesés, politikai megrázkódások és a terror lett.⁶¹

Szkrinnyikov tehát hű maradt eredeti koncepciójához, és továbbra sem vitatta el az *opricsnyina* politikai értelmét. Más kérdés, hogy a centralizációról az évtizedek során változott az elképzelése. Annak „moszkvai mintáját” immár nem tartotta előrevivőnek, az el-lene szegülőket viszont – néha talán érdemükön felül – példaértékűeknek vallotta, és lesújtó ítéletet mondott a terrorhoz vezető despotikus autokráciáról.

Szkrinnyikov az 1990-es évek második felében elérkezettnek látta az időt arra, hogy egy hosszabb időszak orosz történetének összefoglalását adja. Az *Oroszország történelme a 9–17. században* című művében természetesen jelentős helyet szán IV. Iván korának. Figyelemreméltó módon itt már a „centralizáció” és a „despotizmus” fogalmak nem kapnak jelentőséget, ehelyett az autokrácia kiteljesítésében látja az *opricsnyina* történelmi jelentőségét, ami viszont az állami földtulajdon gigantikus megnövelési kísérletén nyugodott.⁶² Ez utóbbi tétel képezi egyúttal a koncepció fundamentumát. Szkrinnyikov itt ismét óvakodik a nagyszabású értékelésektől, de könyve egy másik – távolabbi helyén – egyértelművé teszi, hogy az *opricsnyina*, a hatalom birodalmi rendszere csak katasztrófához vezethetett, amennyiben megosztotta a hatalom politikai támaszát, a nemességet.⁶³ Előkerül ugyanakkor Ivan Groznij – és családja – idegbetegségének régi toposza is,⁶⁴ ám nem hangsúlyosan. A racionális magyarázat dominanciája érvényesül ez esetben is, amely végső soron IV. Iván korlátlan egyeduralkodomról vallott elképzelései és a gyakorlat közötti különbségből vezeti le a történéseket.

A nem sokkal ezután megjelent oktatási segédkönyvében – *A 9–17. századi Rusz* – a könyv műfajából adódóan már több, szubjektívabbnak tetsző tömör értékelés is olvasható. Itt ismét nagy hangsúlyt kap az a tétel, hogy az *opricsnyina* második szakaszában a megtorlások elveszítették minden értelmet, és hogy a véres szörnyűség bélyeget nyomott az

⁵⁹ Szkrinnyikov: *Velikij goszudar*, 341.

⁶⁰ Szkrinnyikov: *Velikij goszudar*, 343.

⁶¹ Szkrinnyikov: *Velikij goszudar*, 359–360.

⁶² Szkrinnyikov: *Isztorija Rosszijszkaja IX–XVII vv.*, 315.

⁶³ Szkrinnyikov: *Isztorija Rosszijszkaja IX–XVII vv.*, 373.

⁶⁴ Szkrinnyikov: *Isztorija Rosszijszkaja IX–XVII vv.*, 352.

orosz társadalom politikai életének minden oldalára.⁶⁵ Az *opricsnyina* Szkrinnnyikov definíciójában az autokrácia, a korlátlan cári hatalomgyakorlás rendszerének első megtestesülése volt az orosz történelemben,⁶⁶ vagy másképpen: lényegét tekintve ez egy gyökeres állami fordulat volt.⁶⁷ Ezek után kissé életszerűtlennek tűnik a kötetben a cár töprengése azon, „hogyan kellene egy gyökeres állami fordulatot végrehajtani úgy, hogy közben ne sérüljön a törvényesség”,⁶⁸ hiszen az *opricsnyina* lényege a törvényen kívüliség – pontosabban: feletlenség – volt, ahogyan azt egyébként Szkrinnnyikov nagy megjelenítő erővel ábrázolta.

Az új évezred létrehozta az új szintézist, Szkrinnnyikov népszerű formában megírt *Ivan Groznij* című művét, amelyben reagál az új szakirodalom (így például Borisz Nyikolajevics Florja, Andrej Lvovics Jurganov, Alekszandr Iljics Filjuszkin) legfontosabb felvetéseire. Korábbi könyveihez képest itt jelentősebb szerepet kap IV. Iván személyiségének kérdése – nem egyszerűen személyiségvonásainak leírásában, hanem az események egyik motiváló tényezőjeként. Az alaphangot már a kötet fülszövege is megadja, amely így reklámozza IV. Ivánt (és a róla szóló könyvet): „Ivan Groznij cár, ha úgy tetszik, az oroszországi történelem egyik legkevésbé egyértelmű személyisége. Tehetséges államférfi, bölcs reformer – és véreskezű zsarnok, egy olyan ember, aki népét a szörnyűséges repressziók káoszába vetette.” S valóban, a könyvön végigvonul egyfajta kettősség. A szerző leszögezi, hogy „a hasonló intézkedések objektíve [tudniillik az *opricsnyina* első évéé – Sz. Gy.] hozzájárultak azon széttagolódás maradványainak leküzdéséhez, amelynek legmélyebb alapját a hercegi–bojár nagybirtokok képezték”,⁶⁹ s „az *opricsnyinai* terror bármennyire is demoralizálta a társadalmat, nem tudta a fejlődés alaptendenciáját – egyebek között a centralizáció előre haladását – megakadályozni”⁷⁰. Mivel itt nem szerepel a centralizáció „despotikus” vagy „moszkvai minta” jelzője, ezért az a benyomás támad, mintha a zsarnok cár és a hercegi arisztokrácia egyszerre lenne a haladó központosítás kerékkötője. Az sem teljesen világos, hogy a cár képzelt vagy valóságos összeesküvők ellen harcol állandóan. Egyszer talán igazi árulókkal (vö.: 221–222. old.), máskor viszont képzelt ellenségekkel (309. old.). Ez lehet, hogy a valóságban így is történt, de kétségtelen, hogy erőteljesen hozzájárul IV. Iván egyfajta kettős megítéléséhez.

Egy biztos: Ruszlan Szkrinnnyikovnak itt sincs – és soha nem is volt – jó véleménye „hőséről”, IV. Ivánról. A pétervári tradíció örököseként a forrásokat vallatóra fogva igyekezett történészi – racionális – magyarázatot találni Groznij politikájára. Sosem hagyott kétséget azonban afelől, hogy a cár mérhetetlen – és indokolatlan – károkat okozott országának –, amire semmiféle utólagos történészi okoskodás nem találhat mentségeket. Ruszlan Grigorjevics Szkrinnnyikov egyszersmind jó ízlésű történész is volt: műveit sosem lehetett olcsó, konjunktúrális célokra felhasználni. Nem az örültet, hanem a hibás előfeltevésekkel hibás konklúziókra jutó, hibás eszközökkel operáló uralkodót láttatja műveiben. Maga mindig is óvakodott a bombasztikus ítéletektől. Beszélnek helyette az általa felkutatott források és tények: mindenfajta manipuláció természetes ellenségei.

Ez a tiszta történészi magatartás eredményezi, hogy Szkrinnnyikov írásaiban semmilyen kurzus nem található az erőskéz-politika történelmi szükségszerűségére.

⁶⁵ Szkrinnnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Rusz IX–XVII veka*. Szanktpetyerburg, 1999. 218.

⁶⁶ Szkrinnnyikov: *Rusz IX–XVII veka*, 208.

⁶⁷ Szkrinnnyikov: *Rusz IX–XVII veka*, 207.

⁶⁸ Szkrinnnyikov: *Rusz IX–XVII veka*, 206.

⁶⁹ Szkrinnnyikov, Ruszlan Grigorjevics: *Ivan Groznij*. Moszkva, 2001. 333.

⁷⁰ Szkrinnnyikov: *Ivan Groznij* [2001], 337.